

נאום במעמד קבלת פרס ירושלים לחופש הפרט בחברה

ג'ויס קרול אוטס

(תרגום: יניב פרקש)

הידיעה על הפרס היוצא דופן הזה הכתה בחיי כברק. היא התקבלה בהפתעה גמורה – כהודעת מייל בטלפון הנייד שלי, בעת שסיירתי באחד מאגפי מוזיאון המטרופוליטן לאמנות, שם הוצגה תערוכת אמנות סינית שהעמידה יצירות אמנות היסטוריות לצד יצירות של אמנים סינים בני-ימינו.

יש משמעות מיוחדת לקבלת הודעה על פרס כזה, שניתן על מפעל חיים ולא על ספר אחד מסוים, דווקא בתערוכה שחוגגת את רציפות האמנות לאורך תקופה ארוכה (ולעתים גם סוערת) כל כך; תערוכה שמעלה על נס את כבוד האמנות, את הרלוונטיות שלה ואת האוטונומיה שלה לעומת הקיקיוניות של הפוליטיקה והשינוי התרבותי; את טבעה המנציח של האמנות, אשר בלי קשר לנושא הקונקרטי שבו היא עוסקת אינה יכולה שלא להזכיר, במילותיו של ג'ייטס, את "שחלף, או שחולף, או שיבוא". תערוכה כזו, כמו פרס כזה, מכבדת – אולי במפתיע – את הממד הלא-אישי של האמנות; כי האמנות נתפשת שם ממרחק ולא מקרוב, ואז האישיות הפרטית נסוגה לאחור, ובמקומה מפציעים מבנים ורעיונות מיתולוגיים יותר.

בין הרעיונות הבולטים מהסוג הזה אפשר למנות את אלה שפרס ירושלים מבקש להדגיש: "חופש הפרט והחברה".

באופן אינסטינקטיבי אנחנו מבינים שבלי חופש אין אמנות – ואפילו "פרט" אין. כאשר שוללים מאדם את חופש המחשבה – את חופש הבחירה – את חופש האמונה – שוללים ממנו את עצם היותו, או היותה.

אבל "חופש" הוא מונח מופשט מאוד. האם ייתכן "חופש" אם (חלק מ)האזרחים וילדיהם חיים במציאות כלכלית קשה? האם אפשר לדבר על חברה "חופשית" אם אין חינוך ציבורי חינם לכל ילד, לכל תלמיד? כאשר פמיניסטיות נשאלות – לפעמים בנימה מתגרה – מהו "פמיניזם", התשובה היא: "אנושיות מלאה ושוויון לגברים ולנשים כאחד – לכל הגברים ולכל הנשים". מדענים, פילוסופים ותיאולוגים מתווכחים זה דורי-דורות על הפרדוקסים של הרצון החופשי והדטרמיניזם. מובן שגורלנו "נקבע" במידה כלשהי בידי המטען הגנטי שלנו, כמו גם בידי הסביבה שלנו; ככל שנדע פחות, ככל שיינתן לנו פחות מידע, כך אילוצי

חיינו – הפוליטיים, הגיאוגרפיים, האינטלקטואליים – יגזרו עלינו **חיים שנקבעו מראש**; ולעומת זאת, ככל שנזכה להשכלה רחבה יותר, ככל שנרצה לקרוא, ככל שִׁירבו מורינו, מרצינו, מדריכינו; ככל שִׁקברותינו ייעשו פתוחות ונאורות יותר – כן ירצה גם חופש הרצון שלנו. ה"חופש" שלנו גדל באופן אקספוננציאלי ככל שאנחנו רוכשים עוד מידע, עוד השכלה, ככל שאנחנו נפגשים עם יותר אנשים, עם מגוון אנושי; ככל שאנחנו מרבים לנסוע, לומדים שפות חדשות, חוקרים תרבויות חדשות – "חופש הבחירה" שלנו מתרחב ומתרחב, בדיוק כמו תודעתנו.

בחברה צודקת, "חופש" כזה הוא-הוא המטרה הקיבוצית – לא רק למיעוט מיוחס, אלא לכלל

האזרחים.

***

בספרו של עמוס עוז **סיפור על אהבה וחושך**, הילד עמוס מתאר באהבה גדולה את הספרייה של אביו:

רק ספרים היו אצלנו בשפע, בלי חשבון, מקיר אל קיר, במסדרון ובמטבח ובכניסה ועל אדני החלונות ואיפה לא. אלפי ספרים בכל פינות הבית. היתה איזו הרגשה שבני אדם באים והולכים, נולדים ומתים, אבל הספרים בני אלמוות. כשהייתי קטן, קיווייתי לגדול ולהיות ספר. לא סופר כי אם ספר: אנשים אפשר להרוג כמו נמלים... אבל ספר, אם גם ישמידו אותו בשיטתיות, יש סיכוי שאיזה עותק יינצל ויוסיף לחיות לו חיי מדף, חיי עולם חרישיים על אחד המדפים השכוחים באיזו ספרייה נידחת...¹

לדודו של עוז, המלומד יוסף קלוזנר, יש ספרייה גדולה עוד יותר בביתו, ובה מעל עשרים אלף כרכים – לרבות ספרים נדירים ויקרים, ומהדורות ראשונות של "ספרי חול וספרי קודש, בהם כמעט כל גנזי חכמת ישראל ומיטב חכמת העם", ספרים שעמדו על מדפים שנמתחו "מן הרצפה ועד לתקרה הגבוהה", ואפילו "מעל למשקופי הדלתות והחלונות". הספרים האלה משרים אווירה "מחמיר[ה] וסגפני[ת]"², בעוד ספרי אביו של עוז משרים אווירה חושנית: "לכל ספר", הוא מספר, "היה ריח סודי ומגרה משלו". אחד מרגעי

השיא בילדותו של עמוס היה הרשות שקיבל להעמיד את ספריו המעטים על מדף מיוחד בספרייה של אביו – מבחינתו היה זה "טקס של התבגרות, טקס חניכה ממש"³.

אלה קטעים עוצרי נשימה. הכבוד לַסֵּפֶר, ההוקרה הזו של העבר, אינם טיפוסיים לחיים האמריקניים במאה ה-21 – ולא בטוח שאפיינו אותם אי פעם. ודאי שכבוד כזה לתרבות – **מודעות** כזו לחיים שאינם תחומים בחומרי ובמידי – לא היו אופייניים לחיי מעמד הפועלים האמריקני ולחיי הכפר שאליהם נולדתי אני ב-1938.

המאורע הגדול בילדותי-שלי היה מתנה שקיבלתי מסבתי ליום הולדתי השמיני: **הרפתקאות אליס בארץ הפלאות, ומבעד למראה ומה אליס מצאה שם**, מאת לוואיס קרול, בכרך אחד עם האיורים המקוריים של ג'ון טַנְיָאל. עד מהרה למדתי בעל פה את רוב הספר. בשונה מעמוס עוז, שרצה "להיות" ספר, אני רציתי "להיות" האדם המסתורי ששמו הופיע על שדרת הספר – "לוואיס קרול".

לאורך השנים קיבלתי מסבתי ספרים רבים אחרים פרט ל**אליס**, כמו גם מכונת כתיבה ניידת של אוליבטי, כשהייתי בת ארבע עשרה. היא מימנה עבורי שיעורי פסנתר שבועיים, וקנתה לי את ספרי המוזיקה שלי. מִבֵּין כל קרובינו – לא מעט נפשות, כשמצרפים את משפחות אבי ואמי – סבתי היתה היחידה שאהבה ספרים ומוזיקה (קלאסית); היחידה שהיה לה כרטיס ספרייה, ושאהבה את הספרייה הציבורית (ברגע שהייתי גדולה מספיק כדי להוציא כרטיס ספרייה משלי, סבתי לקחה אותי לספרייה להנפיק לי כרטיס: אני זוכרת איך ירדתי איתה, יד ביד, במדרגות הקסומות אל אגף הילדים בקומת הקרקע של הספרייה, ששכנה בבניין שנבנה בסגנון התחייה היוונית). אף אחד במשפחתי לא למד יותר משמונה שנות לימוד, אפילו לא סבתי; אני הייתי הראשונה שהצליחה לעבור את כיתה ח', ואפילו לסיים תיכון.

סבתי עודדה את הכתיבה שלי כבר משלב מוקדם מאוד, כמו גם את כוונתי להיעשות מורה. היא עזרה לממן את הוצאותיי באוניברסיטה; ותגובתה כשהתחלתי לפרסם סיפורים בכתבי עת ספרותיים, ואפילו לזכות בפרסים, היתה תמיד: "ידעתי שתצליחי".

רק אחרי מותה תפשונו כמה מעט דיברה סבתא על עצמה, וכמה מעט ידענו עליה.

רק כשביוגרף החל לחקור את ההיסטוריה המשפחתית שלי התברר שבלאנש מורגנשטרן היתה בתם של זוג יהודי שהיגר מגרמניה בשנות התשעים למאה ה-19, לצפון מדינת ניו יורק; לעיירה קטנה בשם לוקפורט, ששכנה על תעלת אירי – עיירה שלא היו בה עוד יהודים, שלא היתה בה תרבות יהודית, ולמעשה מעט מאוד תרבות באופן כללי (לפחות היתה ספרייה ציבורית!). המורגנשטרנים כנראה מעולם לא הזדהו כיהודים; סבתי מעולם לא דיברה על שורשיה, אם הכירה אותם בכלל; פרקים שלמים בחייה נותרו לא מדוברים, לא מופרים. איזו תהום, איזו שתיקה! אני מתמלאת צער כשאני חושבת כמה מעט אני יודעת על האישה הזו, שהיתה לה השפעה כבירה כל כך על חיי; כאילו אני מתאמצת לפתוח דלת – ומאחוריה מוצאת קיר, חלק ואטום.

אין לדעת מדוע אדם נמלט מזהות; אבל אפשר לדמיין אילו אירועים נוראיים ומסמרי שיער אירעו באירופה בשלהי המאה ה-19 ואולי הניעו את אבות-אבותיי לחפש מקלט בעולם חדש. אפשר להבין מדוע אנשים שחווים טראומה עשויים לבקש להם איזה לוח חלק קדמוני, שבו לא רק היסטוריה יהודית איננה, אלא גם שום היסטוריה אחרת.

הכבוד שרחשה סבתי לספרים ולספרות, ל"חיי הרוח" – זו מורשתי העמוקה ביותר, כי הכבוד הזה עיצב אותי, כפי שיצרים דומים עיצבו את התרבות האנושית כולה. לא מסחר, לא פוליטיקה, לא מדע או הנדסה, אלא האמנות, היא-היא הביטוי הנעלה ביותר לרוח האנושית. אבל הביטוי הזה אינו מתרחש בלא **מאמץ**, כמו מזג האוויר; בשירות האמנות, בשירות הציוויליזציה, מוכרחים להתקיים אנשים כמו סבתי, וכמו מי שנאסף פה היום באולם – אנשים שאכפת להם.

חיים בסביבה אוהבת – ובפרט בתוך משפחה – עלולים לחולל סוג של עיוורון. אנחנו עלולים לדמות לעצמנו (בטעות) שאנחנו ראויים אובייקטיבית לאהבה, ולא להבחין בכך שאהבה היא בעצם מתנה שאיננו ראויים לה. ולכן המאמץ שאני מדברת עליו הוא מאמץ של אחרים שאוהבים, בלי שיקולי תועלת, רבים מהם נשים (אם כי לא רק נשים); אנשים שמוחקים את עצמם במעשה האהבה, ושהקרבה היא טבע שני עבורם. אלה אנשים שלרוב אינם כותבים או אינטלקטואלים. שמותיהם אינם חקוקים על שְׁדָרוֹת של ספרים.

בכתיבה שלי עשיתי מאמץ מיוחד להכיר תודה לְשִׁמְשִׁי הציוויליזציה האלה. נתתי להם שמות,

ונתתי להם סיפורים, ואת הכבוד שגלום בכך שמספרים עליך סיפור.

אחת הטרגדיות הגדולות בחיים היא אי השוויון בברכות הבאות עלינו. לא לכולנו יש סבתות – או סבים – או הורים – שייתנו לנו ספרים ליום ההולדת, או שימננו את שיעורי הפסנתר שלנו; לא לכולנו יש קרובים אוהבים שיקנו לנו מכוונות כתיבה, כשלאף אחד, במרחק קילומטרים מסביב, אין דברים כאלה; לא לכולנו יש מי שיגן עלינו מפני אכזריות העולם כפי שתיאר אותו תומס הובס – עולם "מאוס, פראי וקצר" – "לפני שאלוהים היה אהבה" (ד"ה לורנס). חברה צודקת מבחינה מוסרית מוכרחה לקחת על עצמה את האחריות הזאת, להגן על הפגיעים, על היתומים, על המקופחים; צדק חברתי מוכרח להגן על מי שאינם יכולים להגן על עצמם; על מי שאין להם מי שידבר בשמם. בספרות, המאמץ הזה מתבטא באמנות הנקראת "נשיאת עדות" – וזו המחויבות המרכזית בכתיבה שלי.

פרס ירושלים מזקק עבורי את המחויבות האלה, כי הוא מעלה על נס את האמנות העל-זמנית של הספרות. הייצוג של מי שאינם יכולים לדבר בשם עצמם; מי שהושתקו בגלל עוני, פחד, איום; מי שאיבדו את זכויותיהם הטבעיות, אולי את חייהם, מבלי שחטאו. מי שהפסידו במקום לנצח בהגרלת הלוטו של החיים – מי שלא היה להם מזל. כי רק המזל הוא שמבחין אותנו אלה מאלה: המזל של לידתנו. המחויבות הזו – הנפת הדגל הזו – הם המהות של "נשיאת העדות": מִבִּין כל האפשרויות הגלומות באמנות, האפשרות הדוחקת ביותר היא לכבד, כפי שמזכיר לנו פרס ירושלים, את "חופש הפרט" היקר מכול.